

ФОНОЛОГИЧНИ ПРОЦЕСИ В УСВОЯВАНЕТО НА ПЛАВНИТЕ СЪГЛАСНИ *Р* И *Л* ОТ ДЕЦА, ОВЛАДЯВАЩИ СЛАВЯНСКИ ЕЗИЦИ (ПО ДАННИ НА ПРОФ. Д-Р ИВАН ГЕОРГОВ И СЪВРЕМЕННИ ДАННИ)

ЮЛИЯНА СТОЯНОВА

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

julianastoyanova@yahoo.com

Докладът е посветен на фонологичните процеси при овладяването на ликвидните съгласни *л* и *р* в ранната детска възраст (до 3 години) от деца, усвояващи славянски езици. В основата на изследването е залегнала публикация на проф. д-р Иван Георгов от началото на миналия век (1913 г.). Данните, представени и анализирани от Георгов, включват емпиричен материал от две български деца, съпоставен с налични в тогавашната научна литература данни за полски, чешки и руски език. Тезата на българския изследовател е, че до тригодишна възраст децата, овладяващи славянски езици, в определени фонологични позиции редовно заместват *р* с *л* поради сходното им място на артикулация (и двете са алвеолни, различаващи се само по начина на учленение: *р* е вибрантна, а *л* – латерална). Докладът съпоставя българските данни на Георгов със съвременен емпиричен материал (ексцерпиран от собствен корпус и от международната база данни CHILDES). Резултатите насочват към две основни стратегии в овладяването на вибрантната съгласна *р* (*r*) от деца, говорещи трите славянски езика: първо, доминираща субституция на *р* (*r*) с *л* (*l*). Тази стратегия следват синовете на Георгов и полските деца. Второ, доминираща елизия на *р* наред с ограничени случаи на субституция посредством *л* и/или *й*. Тази стратегия следват българските деца от съвременния корпус и детето, овладяващо руски език. Резултатите подчертават актуалността на изводите, до които достига българският изследовател преди повече от век.

Ключови думи: фонологични процеси; овладяване на езика в ранна възраст; плавните съгласни *р* и *л* в славянските езици

PHONOLOGICAL PROCESSES IN THE ACQUISITION OF THE LIQUID CONSONANTS *R* AND *L* BY CHILDREN ACQUIRING SLAVIC LANGUAGES (ACCORDING TO PROF. DR. IVAN GEORGOV AND CONTEMPORARY DATA)

JULIANA STOYANOVA

SOFIA UNIVERSITY ST. KLIMENT OHRIDSKI

julianastoyanova@yahoo.com

The report is devoted to phonological processes in the acquisition of liquid consonants *r* and *l* in early childhood (up to 3 years) by children learning Slavic languages. The

starting point of this research is a publication by Prof. Dr. Ivan Georgov from the beginning of the last century (1913). The thesis of the Bulgarian researcher was that up to the age of three, children mastering Slavic languages regularly replace *r* with *l* in certain phonological positions due to their similar place of articulation (both are alveolar, differing only in the manner of articulation: *r* is vibrant, whereas *l* is lateral). The report compares Georgov's Bulgarian data with contemporary empirical material: contemporary Bulgarian data excerpted from author's own corpus as well as Polish and Russian data taken from the CHILDES international database). The results point to two main strategies in the acquisition of the vibrant consonant *r* by children speaking the three Slavic languages: First, a dominant substitution of *r* with *l*. This strategy was followed by the Polish children (thus emphasizing the relevance of the conclusions made by Georgov more than a century ago). Second, dominant elision of *p* (*r*) along with limited cases of substitution by means of *л* (*l*) and (or) *й* (*y*). This strategy was followed by the Bulgarian children from the author's contemporary corpus and by the Russian subject. The differences in the two strategies are explained in the light of the changes in our language over the last decades.

Keywords: phonological processes; early language acquisition; liquid consonants *r* and *l* in Slavic languages

1. Тезата на Иван Георгов за овладяването на плавните съгласни в съвременен контекст

В своята студия „Значение на детската лингвистика“ (Георгов/Georgov 1913 и Георгов/Georgov 2023¹) Иван Георгов – първият български изследовател на ранното езиково развитие – изказва тезата, че децата, овладяващи славянски езици, в определени фонологични позиции редовно заместват *p* с *л* поради сходното им място на артикулация²: „Един особено чудноват факт изпъква от наблюденията над говора на деца от славянската народност, доколкото разполагаме засега с материал от такива наблюдения. Именно в говора на наблюдавани досега славянски деца, макар тия деца да принадлежат на най-различни народи, които от дълги столетия не се намират вече в твърде тесни взаимоотношения, които да допускат известно влияние и в говора, намираме, че децата в тия славянски народи не само по еднакъв начин отбягват в началото звука *p*, ами в повечето случаи го заместват еднообразно с *л*, особено когато звукът *p* стои между две гласни, докато тоя звук обикновено се изпуска просто, когато стои пред или след гласна“ (Георгов/Georgov 1913: 66–67; Георгов/Georgov 2023: 111). За обяснението на „тоя чудноват факт“ ученият се позовава на „общи звукофизиологични закони, които и днес действат еднакво във всички славянски езици“ (Георгов/Georgov 1913: 84; Георгов/Georgov 2023: 135), като подчертава алвеолния характер на двете плавни съгласни. Емпиричният материал, приведен от Георгов, представя многобройни примери от собствената му база данни (дневниците, които води за езиковото развитие на синовете си Владо и Жения, вж. Георгов/Georgov 1913: 67–75; Георгов/Georgov 2023: 111–122), както и единични примери по литературни данни от полски, чешки и руски език (Георгов/Georgov 1913: 75–82; Георгов/Georgov 2023: 123–132). Всъщност ученият емпирично доказва интуитивното мнение, което се е утвърдило в българското културно пространство: че заместването на *p* с *л* е най-типичният фонологичен процес при овладяването на вибрантната съгласна.

Даже българските писатели, когато моделират в творбите си речта на малки деца, използват това заместване като знак за езикова незрялост.

В предишни публикации за овладяването на българската звукова система обсъждам фонологичните процеси при усвояването на плавните съгласни по данни от 5 български деца – собствен корпус (вж. напр. Стоянова/Stoyanova 2011: 101–102; Стоянова/Stoyanova 2021: 242–245). Резултатите потвърждават наблюденията на Георгов само частично. Оказва се, че заместването на *р* с *л* не е водещо. Фонологичните процеси в периода на усвояването на българската вибрантна съгласна са по-разнообразни от описаните в цитираната студия на Иван Георгов. Появява се още един тип субституция, която при това засяга не само *р*, но и *л*, както показват примерите по-долу: и двете плавни се заместват от глайда *й* (Стоянова/ Stoyanova 2011: 101).

р → *й*:

[й̀а̀диото] = радиото

[умй̀а̀ло] = умряло

[цай̀э] = царя

л → *й*

[й̀ей̀а] = леля

[й̀уй̀ее се] = люлее се

[па̀ннай̀и] = паднали

[пай̀ачо] = палячо

В изследването си от 2011 г. споменавам, че субституцията на *р* с *л* е по-скоро периферна³, но не привеждам количествени данни. Тезата на Ив. Георгов също не е подкрепена количествено, а отразява интуитивното впечатление на автора за преобладаването на субституцията на *р* с *л* спрямо елизията на *р*.

Цел на настоящото изследване е да компенсира този недостиг на информация. Въз основа на по-нови данни за български език (5 деца от собствен корпус, от които тук са представени две), както и по-обемен материал за два от славянските езици – един източен (руски)⁴ и един западен (полски)⁵ – се анализират фонологичните процеси при овладяването на плавните съгласни, като по-съвременният емпиричен материал се съпоставя с изнесения в студията на Иван Георгов.

2. Българските данни

Съотношенията между различните стратегии при овладяването на плавните съгласни от синовете на Георгов и от две деца от моя корпус⁶ са представени съответно в Таблица 1 и 2. Таблиците илюстрират не само фонологичните процеси, свързани с овладяването на *р*, но и процесите, регистрирани при овладяването на *л*. Отражена е дистрибуцията на плавните съгласни: дали се срещат в началото, в края на думата или между две гласни,

представени са също различни варианти на клъстерите: начален, средисловен (в първа или втора позиция на клъстера) или краесловен. Към всяка от графите е даден по един пример, а в скоби е записан броят на детските реализации, като са отчетени не само различните лексеми, но и словоформите на една и съща лексема. Тъй като самият Георгов не коментира признака палаталност при *p* и *l*, в таблиците палаталните и непалаталните фонемите се разглеждат заедно, но разликите между твърдите *p* и *l*, техните палатализирани варианти *p'* и *l'* и палаталните им корелати *p'* и *l'* се уговарят допълнително, където това е необходимо.

В Таблица 1 примерите за фонологичните процеси при овладяването на *p* и техният брой са изготвени по данните, изнесени от Георгов в цитираната студия от 1913 г. Тъй като авторът не коментира овладяването на *l* (освен като заместител на *p*), данните за фонологичните процеси при усвояването на латералната съгласна, включени в таблицата, са ексцерпирани от друга студия на Георгов – „Принос към граматичния развой на детския говор“ (Георгов/Georgov 1906; Георгов/Georgov 1923).

Таблица 1: Данни за Владо и Женя (Георгов)

Деце	Елизия на <i>p</i>	Произнасяне на <i>p</i> (от 36-ия месец)	Субституция на <i>p</i> с <i>l</i>	Елизия на <i>l</i>	Произнасяне на <i>l</i>
Владо					
Начало на думата			<i>литай</i> ритай! (19)		<i>лекаства</i> лекарство (1)
Край на думата			<i>дото</i> доктор (8)	<i>кафио</i> карфиол (1)	<i>навил</i> правил (5)
Между гласни	<i>че'н</i> черен (1)	<i>перо</i> (2)	<i>вчела</i> вм. вчера (68)		<i>боли</i> <i>петела</i> (9)
Начален клъстер	<i>петика</i> престилка (45)	<i>прстен</i> пръстен (2)	<i>дленки</i> дренки (13)	<i>гедаш</i> гледаш (7)	<i>плача</i> <i>слизам</i> (2)
Средисловен клъстер – 1. позиция	<i>катофи</i> картофи (9)	<i>надзърнам</i> надзърна (2)	<i>дълва</i> дърва (4)	<i>петика</i> престилка (1)	<i>жълто</i> (2)
Средисловен клъстер – 2. позиция	<i>уте</i> утре (28)	<i>открадна</i> (1)	<i>наплавам</i> направля (14)	<i>изезе</i> излезе (4)	<i>метлата</i> (3)
Краесловен клъстер		<i>трд</i> твърд (1)			

Общо	83	8	125	13	22
Проценти	38,4%	3,7%	57,9%	37%	63%
Женя		Не поизнася р до края на наблюденията			
Начало на думата	<i>содка</i> разходка (3)		<i>лабота</i> вм. работа (14)		<i>ловам</i> ловя (5)
Край на думата			<i>захал</i> захар (11)		<i>бутал</i> (6)
Между гласни			<i>голецо</i> горецо (60)		<i>болен</i> (8)
Начален клъстер	<i>топам</i> тропам (26)		гложде грозде (18)	<i>паче</i> плаче (3)	<i>гледам</i> (5)
Средисловен клъстер – 1. позиция	<i>дъва</i> дърва (35)		<i>малка</i> марка (3)		<i>жълтичка</i> (5)
Средисловен клъстер – 2. позиция	<i>отежа</i> отрежа (6)		<i>въгле</i> вътре (2)	<i>лока</i> рокля (1)	<i>заключам</i> заключа (7)
Общо (167)	70	0	97	4	36
Проценти	(42%)	0	(58%)	(10%)	(90%)

И при двете деца думите, в които *p* се замества с *л*, са по-голям брой, отколкото тези с елизия на *p*: при Владо заместването на вибрантната съгласна с латерална възлиза на 57,9% – срещу 38,4% за случаите с елизия на *p*. При Женя стойностите са по-близки, но отново преобладават случаите със субституция (58%) спрямо тези с елизия (42%). Многобройните субституции *p* → *л* се подкрепят от факта, че артикулацията на латералната съгласна *л* не представя трудност за двете деца. Това се вижда от очевидно по-редките елизии на тази съгласна спрямо правилното ѝ учленяване. Таблицата показва, че *л* се изпуска (като изключим думата *кафид* карфиол) единствено когато е част от клъстер – начален или средисловен. Нека отбележим обаче и немалкото примери, в които *л* се запазва даже в клъстери (7 в извадката на Владо и цели 17 в тази на Женя). Затова стратегията на субституция на трудната вибрантна съгласна чрез доста добре овладяната латерална съгласна изглежда естествена при тези две деца⁷.

Данните, ексцерпирани от речта на децата, овладяващи езика ни около век по-късно⁸, представят различна картина. В Таблица 2 са отразени фонологичните процеси при усвояването на плавните съгласни от Кико и Дора – две от петте изследвани от мене деца (вж. данните за тях у Стоянова/ Stoyanova 2011: 26–28). Примерите с *р* и *л*, употребени от тези деца, не са така многобройни, както отбелязаните от Георгов (1913), тъй като са ексцерпирани от едновременни записи. Възрастта на децата по време на записите е 2;0 години за Кико и 2;2 години за Дора.

Таблица 2: Данни за Кико и Дора (Стоянова)

Деце	Ели- зия на <i>р</i>	Упот- реба на <i>р</i>	Суб- ститу- ция на <i>р с л</i>	Субсти- туция на <i>р с й</i>	Ели- зия на <i>л</i>	Упот- реба на <i>л</i>	Субсти- туция на <i>л с й</i>
Кико (2; 0)							
Начало на думата	<i>ибка</i> <i>рибка</i> (2)	<i>рибка</i> (1)		<i>йадиото</i> <i>радиото</i> (2)	<i>ифта</i> <i>лифта</i> (1)	<i>лелята</i> (4)	<i>йази</i> <i>лази</i> (1)
Край на думата							
Между гласни	<i>сии</i> <i>свири</i> (6)	<i>свири</i> (2)		<i>ойехче</i> <i>орехче</i> (2)		<i>голяма</i> (4)	<i>гийама</i> <i>голяма</i> (1)
Начален кльстер	<i>пия-</i> <i>телка</i> <i>прия-</i> <i>телка</i> (12)	<i>правят</i>			<i>паче</i> <i>плаче</i> (7)	<i>пляска</i> (1)	<i>сийон-</i> <i>чето</i> <i>слонче</i> <i>то</i> (1)
Среди- словен кльстер – 1. позиция	<i>пъзая</i> <i>пърза-</i> <i>ля</i> (2)	<i>сигурно</i> (1)		<i>шамайче</i> <i>шамарче</i> (2)	<i>пъни</i> <i>пълни</i> (1)	<i>стол-</i> <i>чето</i> (2)	
Среди- словен кльстер – 2. позиция	<i>попави</i> <i>по-</i> <i>прави</i> (3)				<i>обащи</i> <i>облачи</i> (2)		<i>обие-</i> <i>чен</i> <i>обле-</i> <i>чен</i> (1)
Общ брой 2	25	4	0	6	11	11	4

Про- центи	71,5%	11,4%		17,1%	42,3%	42,3%	15,4%
Дора (2; 2)							
Начало на думата	<i>исува</i> рисува (2)	<i>ръка</i> (2)	<i>лъката</i> ръката (1)	<i>йадиото</i> радиото (1)		<i>люлка</i> (10)	<i>йегна</i> легна (2)
Край на думата		<i>обуцар</i> (1)				<i>бухал</i> (3)	
Между- гласни	<i>наису- вам</i> нари- сувам (4)	<i>морето</i> (4)	<i>моле- то</i> морето (1)	<i>цайа</i> царя (1)	<i>моивче</i> молив- че (1)	<i>молив- че</i> (19)	
Начален кльстер	<i>коко- дила</i> кро- кодила (6)	<i>прилича</i> (5)	<i>гложде</i> грозде (2)	<i>дйехи</i> дрехи	<i>гедам</i> гледам (3)	<i>гледа</i> (6)	<i>гйедам</i> гледам (1)
Среди- словен кльстер – 1. позиция	<i>че- тички</i> чер- тички (5)	<i>попарка</i> (2)			<i>абъка</i> ябълка (1)	<i>ябълка</i> (4)	
Среди- словен кльстер – 2. позиция	<i>кибит</i> киб- рит (3)	<i>покрив- че</i> (2)	<i>добло</i> добро (2)	<i>умйало</i> умряло	<i>козен- цето</i> козлен- цето (1)	<i>коз- ленца- та</i> (2)	
Общ брой	20	16	6	4	6	44	3
Про- центи	43,5%	34,8%	13%	8,7%	11,3%	83%	5,7%

Данните в Таблица 2 разкриват разнообразни начини на справяне с вибранта *p*: в речта на Кико срещаме елизия, правилна употреба и субституция на *p* с *й*, докато при Дора се добавя субституция на *p* с *л*.

И при двете деца доминират случаите с елизия на *p* спрямо тези със субституция на съгласната. При Кико процентното съотношение е 71,5% към 17,1%, т.е. думите с елизия са около 4 пъти повече от тези, в които *p* е заместено с *й*, докато стратегията на субституция на *p* с *л* не е регистрирана нито веднъж в извадката на това дете. Дора също е произнесла три пъти повече думи с елизия на *p* (43,5%), отколкото са случаите със субституция

p → *л* (13%), а заместването на *p* с *й* е пет пъти по-рядко спрямо случаите с елизия (8,7%). Общо съотношението между елизия и субституция (*p* → *л* и *p* → *й*) на вибрантната съгласна при това дете е 2 към 1. В същото време броят на думите с произнесено *p* при Дора е доста голям, макар още да е около една трета от общия процент на думите с *p*, т.е. затрудненията при артикулацията на вибрантната съгласна не са преодоляни.

Трите десни колони в таблицата дават информация за фонологичните процеси при овладяването на другата плавна съгласна – *л*. Данните сочат, че Кико употребява *л* в по-малко от половината думи, които го съдържат. При справянето с артикулацията на латерала той използва две стратегии – елизия (42,3%) и субституция с *й* (15,4%). В сравнение с Кико Дора не показва сериозни затруднения с артикулацията на *л*: тя запазва тази съгласна в 83% от случаите, макар че фонологичните процеси на справяне с *л* са сходни с тези при Кико: елизия (11,3%) и субституция с *й* (5,7%). Както и при синовете на Иван Георгов, затрудненията на Кико и Дора с артикулацията на *л* са главно в клъстери и при произнасянето на палатално или палатализирано *л*.

Ако опитаме да спекулираме върху използването на *л* като субститут на *p*, бихме могли да свържем отсъствието на тази стратегия в речта на Кико с трудностите при произнасянето на *л*, за разлика от Дора, която е овладяла латералната съгласна в достатъчно висока степен⁹.

3. Данни за руски език

Данните за руски език са два типа. Първият тип включва примери, които съм екцерпирала от речта на руското дете Варя. Вторият тип данни са от монографията на известния руски изследовател на ранната езикова онтогенеза А. Н. Гвоздев, посветена на овладяването на звуковата страна на руския език (вж. Гвоздев/Grozdev 1948). Относително многобройните ексерпти от речта на Варя позволяват количествени съпоставки, които съм сумирала в Таблица 3. Цитираните по Гвоздев примери (от корпуса на собствения му син и други източници, налични до 40-те години на ХХ в.) имат илюстративен характер, но убедително допълват картината на фонологичните процеси, регистрирани при овладяването на плавните съгласни *p* и *л* от руските деца.

Таблица 3: Руски език – данни за Варя (Протасова) на възраст 1;7.13 – 1;8.24

Дистрибуция	Елизия на <i>p</i>	Употреба на <i>p</i>	Субституции на <i>p</i> с <i>й</i>	Елизия на <i>л</i>	Употреба на <i>л</i> (след 1;10.1)	Субституция на <i>л</i> с <i>й</i>
Начало на думата	[<i>ыба</i>] рыба (9)	<i>рубить</i> (4)		[<i>àпа</i>] лапа (5)	<i>ложися</i> (5)	<i>йес</i> лес (5)

Краесло- вие		<i>фонарь</i> (2)	[камай] комар (1)	[нисол] пришел (1)	<i>спал</i> (2)	
Между две гласни	[падайл] подарил (14)		[гайайи] горячий (3)	[дааит] делает (20)	<i>делает</i> (8)	[зуйайъ] гулять (10)
Начален кльстер	[нисол] пришел (20)	<i>краси- во</i> (8)	[кйуйит] (крутить) (5)	[патот- тик] платочек (7)	<i>плюти</i> (1)	[дйа] для (2)
Средисло- вен кльстер – 1. позиция	[катин- ки] картин- ки (5)	<i>дырка</i> (3)	[Вайка] Варька (1)	[кагот- ки] (колгот- ки) (4)	<i>жел- тый</i> (3)	[бу- тыйка] бутылка (2)
Средисло- вен кльстер – 2. позиция	[хитайа] хитрая (10)	<i>пос- мотри</i> (6)	[катйуйка] кастрюль- ка (3)	[йабака] яблоко (1)	<i>яблочко</i> (2)	[цытйон- ки] цыплен- ки (3)
Краесло- вен кльстер				vok (волк) (1)		
Общ брой	58	23	13	38	21	22
Проценти	61,7%	24,5%	13,8%	47%	25,9%	27,1%

Стратегиите на овладяване на двете плавни съгласни при Варя са сходни с тези на две¹⁰ от българските деца в моя корпус. Подобно на тях, Варя заема *p* с *й*, но не и с *л*, а случаите с елизия на *p* (61,7%) са по-чести (около 4 и половина пъти) от субституциите с *й* (13,8%), като в същото време нараства броят на думите с произнесено *p* (24,5%). Данните на Варя отново повдигат въпроса за връзката между трудностите при усвояването на *л* и отсъствието (или инцидентното използване) на тази съгласна като субститут на *p*. В периода, когато овладява артикулацията на вибрантната съгласна, Варя не се справя достатъчно добре и с произношението на латералната: думите със запазено *л* са 25,9%, докато думите с елизия на тази съгласна възлизат на цели 47%. Също така немалък брой са случаите, в които *л* (особено когато е палатална или палатализирана) се замества от *й*. Ако затрудненията на детето при артикулацията на *л* са не по-малки, отколкото при произнасянето на *p*, едва ли бихме очаквали да използва една трудна съгласна вместо друга. Интересно е, че само месец и половина по-късно (след

1;10.14) Варя вече се е справила с описаните трудности и започва да произнася правилно *p* и *l*, независимо от дистрибуцията им, като изоставя всички използвани дотогава алтернативни стратегии.

Данните, които привежда и коментира А. Н. Гвоздев, са частично сходни с описаните за детето Варя. Децата, цитирани от този автор, наред с елизията на *p* и *l* използват няколко типични субституции, които вече отбелязахме в речта на Варя и на децата от моя корпус:

p → *л*: *кл'ито* вм. открито; *тл'иса̃тъ* вм. отрезат; *кдл'ка* вм. корка; *в'ел'а* вм. Вера и т.н.;

p → *й*: *йукà* вм. рука; *дай* вм. дал и др.

л → *й*: *вайси* вм. волосы; *войк* вм. волк и др.

Гвоздев коментира обединяването на *p*, *л* и *й* в една група съгласни въз основа на техните артикулационни признаци и смята, че субституциите, регистрирани при децата, потвърждават теоретично установената близост между тези съгласни (Гвоздев/ Gvozdev 1948: 25).

Авторът отбелязва още един, по-късен процес, който се проявява при някои деца на възраст между 3 и 5 години: след като са започвали да артикулират *p* наред с *л*, но все още не са постигнали достатъчна флуентност в употребата на плавните съгласни, децата прибегват до „обратна“ субституция: употребяват *p* там, където думата съдържа *л*, напр. *рампа* вм. лампа (Гвоздев/Gvozdev 1948: 58).

Същия процес съм регистрирала и при някои български деца на възраст между 2;6 и 4;5 години: *срезе* вм. слезе, *грава* вм. глава, *гредам* вм. гедам и др. (Стоянова/Stoyanova 2021: 244). Тази субституция отново потвърждава фонетичната близост между двете плавни съгласни. Затова овладяването на артикулационната програма на едната може да засегне артикулационната програма и на другата така, че двете съгласни да се третират като варианти на една и съща фонема. На езиково равнище това наблюдаваме например в китайски език.

Полски данни

Таблица 4 представя фонологичните процеси при овладяването на плавните съгласни от две полски деца – Баша и Яш, чиито данни са екскерпирани от CHILDES (<https://childes.talkbank.org/access/Slavic/Polish/Szuman.html>).

Таблица 4: Полски език: данни от Баша и Яш (Шуман)

Дете/ дистрибуция	Елизия на <i>r</i>	Употреба на <i>r</i>	Субституция на <i>r c l</i>	Елизия на <i>l / l̥</i>	Употреба на <i>l / l̥</i>
Баша (1;8 – 2;1)					

Начало на думата			<i>lybki rybki</i> (6)		<i>lampa</i> (5)
Край на думата			<i>paciel spacer</i> (1)		<i>pał spał</i> (1)
Между две гласни			<i>telaś teraz</i> (4)		<i>daleto daleko</i> (14)
Начален кльстер	<i>ga gra</i> (2)				<i>chlebuś</i> (1)
Средисловен кльстер – 1. позиция			<i>plotki portki</i> (1)		
Средисловен кльстер – 2. позиция					<i>idły igły</i> (2)
Общ брой	2	0	12	0	23
Проценти	14%		86%		100%
Яш (1;9 – 2;1)					
Начало на думата			<i>lobilam robi-łam</i> (2)		<i>łóżka łóżka</i> (4)
Край на думата			<i>motol motor</i> (3)		<i>goil golił</i> (6)
Между гласни			<i>golące gorące</i> (6)	<i>goil golił</i> (1)	<i>aniołek aniołek</i> (22)
Начален кльстер	<i>dabina drabina</i> (6)			<i>kuje kłuje</i> (2)	<i>dlatego</i> (2)
Средисловен кльстер – 1. позиция			<i>elbata herbata</i> (7)		<i>pudzelko pudełko</i> (3)
Средисловен кльстер – 2. позиция	<i>moke mokre</i> (2)		<i>psieplasiaj przepraszaaj</i> (2)	<i>podogi podłogi</i> (2)	<i>pośla poszła</i> (2)
Общ брой	8	0	20	5	40
Проценти	28,6%		71,4	11%	89%

Примерите в Таблица 4 показват съвсем ясна тенденция: полските деца¹¹ редовно заместват вибранта /r/ с латерала /l/, чиято употреба са овладели във висока степен. При тези деца субституцията на /r/ с /l/ силно доминира спрямо елизията на този консонант, като съотношението при Баша е 86% към 14%, а при Яш – 71,4 към 28,6%. Съвсем логично като субститут на /r/ се явява само /l/, но не и /l/: докато /l/ споделя признака алвеолност с /r/, /l/ се учленява като лабиален глайд. Двете най-десни колонки на таблицата показват, че учленението на /l/ е доста добре овладяно (при Баша – 100%, при Яш – 89%), което обяснява редовната замяна на /r/ с латералната съгласна. Двете деца все още не са започнали да усвояват артикулацията на /r/, затова третата колонка отляво надясно в таблицата е празна.

Заклучение

Обсъдените данни насочват към две основни стратегии в овладяването на вибрантната съгласна *p/r* от деца, говорещи трите славянски езика:

– Доминираща субституция на *p/r* с *l/l*. Тази стратегия следват синовете на Георгов и полските деца.

– Доминираща елизия на *p* наред с ограничени случаи на субституция посредством *й* и/или *л*: българските деца от моя корпус и руските деца (Варя от корпуса на Протасова и децата, описани от Гвоздев в монографията му от 1948 г.).

Обяснението на първата стратегия е еднозначно: след като са овладели (напълно или в доста висока степен) артикулацията на съгласната *l/l*, децата, осъзнавайки артикулационно-акустичната близост между нея и по-трудната *p/r* (двете съгласни са алвеолни по място на учленение), използват латералната вместо вибрантната съгласна, докато усвоят и учленението на последната. Това обяснение дава самият Георгов (Георгов/ Georgov 1913: 84; Георгов/Georgov 2023: 135), като подчертава, че артикулационното сходство между двете плавни съгласни е основа на регистрираната посока на субституция (*p/r* → *l/l*) в процеса на овладяването на тези съгласни в славянските езици.

Втората стратегия разкрива затруднения при овладяването на артикулацията не само на вибрантната, но и на латералната съгласна от по-нови поколения български деца (както отбелязах по-горе, данните за децата от моя корпус датират около век по-късно спрямо данните в студията на Георгов). Същите затруднения се проявяват при руските деца – Варя, чието езиково развитие протича през 90-те години на XX в., и децата, цитирани от Гвоздев, които са овладявали руски език до 40-те години на миналия век.

Данните за фонетичните процеси при усвояването на плавните съгласни в полския език се оказват относително независими от времето на изследването: полските деца от средата на XX в. следват стратегията, отбелязана още от Георгов – елизия на *r* и субституция на *r* с *l*. При руските деца се наблюдава разнообразие от стратегии, показващо затруднения при овладя-

ването и на двете плавни съгласни; тези затруднения се потвърждават както от емпиричния материал до средата на XX в., изнесен от Гвоздев, така и от данните за Варя от края на XX в. Следователно и тук проблемите на овладяването показват относителна стабилност във времето.

Българските данни от края на XIX в. обаче, обсъдени от Георгов, и данните от моя корпус, регистрирани около век по-късно, насочват към разлики, които изискват обяснение. Какво се е променило за изминалия период от време? Специалистите по българска фонетика, както и изследователите на съвременната книжовна устна реч, отбелязват след 70-те години на XX в. спонтанна промяна в учленението на непалаталната латерална съгласна *л* в позиции пред задни гласни, в абсолютен край на думата или пред друга съгласна: *л* се произнася често като лабиален глайд – *љ*, подобно на полската съгласна *l*. Алвеолната артикулация на *л* се пази само в позициите пред предните гласни *е* и *и*, където се реализира палатализирано, като *л'*. Промяната на един от вариантите на *л* към *љ* очевидно повлиява овладяването на артикулацията на тези два варианта на *л*¹², което допълнително усложнява опозицията между *л* и *л'*. Затова все по-често българските деца имат нужда от логопедична помощ не само за поставяне на най-трудната (по традиция) съгласна *р*, но и на *л*. Данните от Дора (вж. Таблица 2) ясно сочат, че даже когато се използва като субститут на *р*, самият латерален консонант *л*, който не е напълно овладян, от своя страна се подлага на елизия и на субституция с *й* (Стоянова/Stoyanova 2011: 101; Стоянова/Stoyanova 2021: 242–245).

Изнесените тук данни за фонетичните процеси при овладяването на плавните съгласни потвърдиха тезата на проф. д-р Иван Георгов, изказана още в началото на миналия век, като същевременно разшириха картината на субституциите за български и руски език. Замяната на *р* с *л* като една от стратегиите на усвояване на плавните съгласни в трите славянски езика е доказателство, че децата интуитивно схващат артикулаторно-акустичната близост между тези съгласни. Към същия извод насочва и стратегията, според която двете плавни съгласни (по-точно техните палатални корелати или палатализираните варианти) се заменят с глайда *й*, преди да бъдат овладени от българските и руските деца.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Студиите „Значение на детската лингвистика“, „Първите начала на езиковия израз за самосъзнанието у децата“ и „Принос към граматическия развой на детския говор“ са преиздадени през 2023 г., затова тук представям страниците на цитатите и по двете издания.

² Иван Георгов подчертава разликите в стратегиите на заместване при деца, овладяващи славянски езици, и деца, които усвояват неславянските немски, френски и английски език. Поради ограничения обем на този текст тук няма да се спирам на тази проблематика.

³ В данните за 5-те изследвани български деца, описани от Стоянова, *л* като субститут на *p* се среща относително рядко (в сравнение със случаите на субституцията на *p* с *й*) и при това е ограничена във времето – при две от децата е регистрирана само в един възрастов срез (Стоянова/Stoyanova 2011: 101).

⁴ Емпиричният материал за руското дете Варя е ексерпиран от корпуса на Протасова, включен в международната база данни CHILDES. За съжаление, в CHILDES са налични данни само от още едно руско дете – Таня (<https://childes.talkbank.org/access/Slavic/Russian/Tanja.html>), което в началото на наблюденията (на възраст 2;5,14) вече е овладяло произношението на двете плавни съгласни – *p* и *l*, следователно е невъзможно проследяването на фонологичните процеси, довели до окончателното усвояване на артикулацията им. Примери за овладяването на руски са цитирани също така от монографията на А. Н. Гвоздев (Гвоздев/Gvozdev 1948), но тъй като авторът не привежда количествени данни, те не са включени в таблицата за руски език.

⁵ Емпиричният материал за полските деца (Баша и Яш) е ексерпиран от корпуса на Шуман, включен в международната база данни CHILDES.

⁶ Поради ограничения обем на тази публикация таблицата отразява овладяването на /*p*/ и /*l*/ само при две от изследваните от мене деца. Пълната информация ще бъде публикувана другаде.

⁷ Нещо повече – при опростяването на клъстери, съдържащи *л*, в извадката на Владо и Жения се срещат инцидентно думи, при които е запазена латералната съгласна, а на елизия е подложена фрикативната, напр.: *лакото* (сладкото), *Ладето* (Владето), *лишай* (слушай).

⁸ Синовете на Георгов са родени в края на XIX век – съответно в 1889 година и 1890 година, а петте деца, включени в моя корпус – в началото на 80-те години на XX в.

⁹ Описаните в Таблица 2 стратегии на овладяване се наблюдават и при останалите три деца в моя корпус: едно от тях, подобно на Кико, не използва *л* като субститут на *p*, докато другите две заместват *p* с *л* в ограничен брой случаи. И при трите деца *й* е един от вариантите на субституция както за *p*, така и за *л*, но думите, в които плавните съгласни се подлагат на заместване, не са многобройни. Важно е да се отбележи, че в повечето случаи с *й* се заместват палаталните корелати на плавните съгласни или техните палатализирани (пред предни гласни) варианти.

¹⁰ Става дума за Кико (представен в Таблица 2) и Лилия, чиито данни не са включени в тази таблица.

¹¹ Тази стратегия следва още едно от децата в корпуса на Шуман – Инка, но поради ограничения обем на този текст нейните данни не са представени в таблицата.

¹² За разлика от полски, където *l* е отделна фонема, българското глайдово *л* (*й*), заедно с палатализираното *л* пред предните съгласни, е само вариант на една и съща фонема.

ЛИТЕРАТУРА

- Гвоздев 1948: *Гвоздев, А. Н.* Усвоение ребенком звуковой стороны русского языка. Москва-Ленинград, Изд. Академии педагогических наук РСФСР.
- Георгов 1906: *Георгов, Ив.* Принос към граматичния развој на детския говор. – *Годишник на Софийския университет*, 1905–1906, кн. 2, с. 4–141. София.

- Георгов 1913: *Георгов, Ив.* Значение на детската лингвистика. – *Годишник на Софийския университет. I. Историко-филологически факултет*, т. VII, 1910–1911. София, с. 1–88.
- Георгов 2023: *Георгов, Ив.* Значение на детската лингвистика. Трудове на проф. д-р Иван Георгов по психолингвистика на развитието (Съст. Ю. Стоянова, Ю. Йорданова-Панчева. Научна ред. Ю. Стоянова). София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Стоянова 2011: *Стоянова, Ю.* Ранно езиково развитие. От първите звукови комплекси до многословни изказвания. София, ЛЦ Ромел.
- Стоянова 2021: *Стоянова, Ю.* Проблеми на психолингвистиката. Уведен курс по обща психолингвистика и психолингвистика на развитието. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

REFERENCES

- Gvozdev 1948: *Gvozdev, A. N.* Usvounie rebenkom zvukovoj storony russkogo jazyka. Moskva-Leningrad, Izd. Akademii pedagogicheskikh nauk RSFSR.
- Georgov 1906: *Georgov, Iv.* Prinosa kam gramatichniya razvov na detskiya govor. – *Godishnik na Sofiyskiya universitet*, kn. 2, s. 4–141. Sofia.
- Georgov 1913: *Georgov, Iv.* Znachenie na detskata lingvistika. – *Godishnik na Sofiyskiya universitet. I. Istoriko-filologicheski fakultet*, t. VII. Sofia, s. 1–88.
- Georgov 2023: *Georgov, Iv.* Znachenie na detskata lingvistika. Trudove na prof. d-r Ivan Georgov po psiholingvistika na razvitiето (Sast. Yu. Stoyanova, Yu. Yordanova-Pancheva; Nauchen red. Yu. Stoyanova). Sofia, Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”. Sofia.
- Stoyanova 2011: *Stoyanova, Yu.* Ranno ezikovo razvitie. Ot parvite zvukovi kompleksi do mnogoslowni izkazvania. Sofia, LTs Romel.
- Stoyanova 2021: *Stoyanova, Yu.* Problemi na psiholingvistikata. Uvoden kurs po obshta psiholingvistika i psiholingvistika na razvitiето. Sofia, Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.

✉ Проф. д.ф.н. Юлияна Стоянова
Факултет по славянски филологии
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
бул. „Цар Освободител“ 15, 1504 София, България

✉ Prof. Yuliana Stoyanova, DSc
Faculty of Slavic Studies, Sofia University St. Kliment Ohridski
15 Tsar Osvoboditel Blvd., Sofia 1504, Bulgaria